



PRZEMYSŁAW NOWICKI
Włocławskie Towarzystwo Naukowe
ORCID 0000-0002-2026-5642

DOZÓR BÓŻNICZY W IZBICY KUJAWSKIEJ W LATACH 1822-1866

WPROWADZENIE

Stan badań nad dziejami Żydów w Izbicy Kujawskiej¹ w XIX w. pozostaje wciąż niezadowolający. Poza cennym artykułem, poświęconym kontaktom Żydów z miejscowym dworem w latach 1790-1870², dostępne są jedynie publikacje o wyznawcach judaizmu w tym mieście – głównie w kontekście osadnictwa (w ujęciu statystycznym) oraz zawierające lakoniczne informacje o gminie żydowskiej i majątku nieruchomym należącym do niej³. Prezentowany artykuł jest próbą opisanego funkcjonowania dozoru bóżniczego w Izbicy Kujawskiej, organu wykonawczego samorządu żydowskiego,

¹ Izbica Kujawska – miasto prywatne, lokowane na prawie magdeburskim (1394 r.). W okresie staropolskim przynależało do województwa brzesko-kujawskiego (powiat przedecki). W 1793 r. znalazło się pod panowaniem pruskim w departamencie poznańskim i powiecie kowalskim. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego weszło do departamentu bydgoskiego (powiat kowalski). W Królestwie Polskim (1816-1837) miasto znajdowało się w województwie mazowieckim i obwodzie kujawskim. W 1837 r. nastąpiła zmiana województw na gubernie i od tego czasu miasto przynależało do guberni warszawskiej i obwodu kujawskiego. W 1842 r. przemianowano obwód kujawski na powiat kujawski. W 1847 r. zmieniono nazwę powiatu kujawskiego na włocławski i do końca 1866 r. Izbica Kujawska leżała w guberni warszawskiej i powiecie włocławskim. Od 1867 r., wraz z nowym podziałem administracyjnym Królestwa Polskiego, miasto weszło w skład guberni kaliskiej i powiatu kolskiego, po czym zostało zdegradowane do osady (1870 r.).

² K. Dorcz, *Żydzi w Izbicy Kujawskiej w świetle akt podworskich (1792-1870)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2007, t. 22, s. 141-152. W artykule tym pojawił się błąd w dacie przywileju Kacpra Skarbka nadanym izbiickim Żydom: 1796 r. zamiast 1790 r. – zob. K. Dorcz, *Działalność Kacpra hr. Skarbka (1763-1823) w dobrach izbiickich, w świetle akt podworskich*, „Rocznik Muzealny” 2020, t. XVIII, s. 48.

³ T. Kawski, *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII – XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 3-4, s. 451-465; tenże, *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, [w:] *Sześć narodów, pięć kultur, jedno miasto, wspólne losy... Materiały pokonferencyjne*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski 2008, s. 27-76; P. Nowicki, *Osadnictwo żydowskie na obszarze Kujaw wschodnich od XV wieku do 1914 roku. Położenie prawne, liczebność i struktura społeczno-zawodowa*, „Debiuty Naukowe WSHF” 2008, t. VII, s. 15-57. Kilka drobnych informacji na temat funkcjonowania dozoru bóżniczego w Izbicy Kujawskiej, w tym liczebności Żydów w tym mieście, jak i okolicznych miastach – w Babiaku i Brdowie – oraz wsiach w latach 1815-1866, odnaleźć można w artykułach: P. Nowicki, *Z dziejów opieki zdrowotnej i społecznej Żydów w Izbicy Kujawskiej (XIX w.-1939 r.)*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 2010, t. XXII, s. 233-251; tenże, *Z dziejów Żydów w Brdowie i Babiaku w I poł. XIX w. (do 1866 r.)*, „Rocznik Kolski” 2014, nr 7, s. 139-162; tenże, *Żydzi w Brdowie w XIX wieku (do 1866 roku)*, „Polonia Maior Orientalis” 2017, t. IV, s. 59-79; tenże, *Żydzi we wsiach powiatu włocławskiego do połowy XIX wieku*, „Ziemia Kujawska” 2018, t. XXXVI, s. 29-53.

w okresie od 1822 r. do 1866 r., czyli od chwili ustanowienia go w mieście aż po ostatni rok działalności przed formalnym zniesieniem autonomii polityczno-administracyjnej Królestwa Polskiego (w rzeczywistości dozory bóżnicze istniały do końca zaborów). Tekst oparty został głównie na materiałach źródłowych przechowywanych w archiwach państwowych w Warszawie, Włocławku oraz Koninie i tym samym nie rości sobie pretensji do wyczerpującego opisanego zagadnienia postawionego w tytule. Nie pozwala na to niekompletność źródeł, zwłaszcza proveniencji żydowskiej, wytworzonych przez izbički dozór bóżniczy i rabinat w omawianym okresie.

Żydzi w szlacheckiej Izbicy Kujawskiej zaczęli osiedlać się najpóźniej w drugiej połowie XVII w. Kahał powstał w końcu XVIII w., otrzymując od właścicieli miasta prawa do gruntów pod synagogą (bóżnicą) i cmentarzem, do wolnego handlu i rzemiosł oraz budowy, kupna domów i placów. W końcu XVIII w. został założony cmentarz i wybudowana drewniana synagoga⁴. W 1846 r. istniały w mieście synagoga, szkoła żydowska (cheder)⁵, mykwa (łaźnia rytualna), cmentarz⁶. W 1820 r. Izbić Kujawską zamieszkiwało 549 Żydów i 607 chrześcijan⁷. W 1828 r. miasto liczyło 1478 mieszkańców, w tym 704 Żydów, w 1829 r. – 1460 (696 Żydów), 1832 r. – 1460 (736), 1833 r. – 1692 (911), 1834 r. – 1822 (884), 1835 r. – 1763 (948), 1837 r. – 1793 (897)⁸. W 1845 r. zamieszkiwało w mieście 1119 Żydów, a w 1846 r. – 1186⁹. W 1852 r. Izbić Kujawska liczyła 2083 mieszkańców, z czego 985 było wyznawcami judaizmu, w 1853 r. – 2005 (w tym 981 Żydów), w 1854 r. – 2036 (967 Żydów), a w 1856 r. – 2119 (970 Żydów). W 1857 r. mieszkało w mieście 981 Żydów na 2171 jego mieszkańców¹⁰. Natomiast w 1861 r. było ich 1205 – na ogólną liczbę 2406 osób zamieszkujących miasto¹¹.

Dozory bóżnicze zostały powołane 20 marca 1821 r. zarządzeniem namiestnika Królestwa Polskiego ks. Józefa Zajączka. Natomiast ukaz carski Aleksandra I z 1 stycznia 1822 r. wieńczył kilkuletnie prace rządu Królestwa Polskiego, w tym Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRWRiOP), nad „Projektem urządzania składek żydowskich na utrzymanie bożnic, szkół i rabinów”¹².

⁴ T. Kawski, M. Opiola, *Gmina żydowska w Izbicy Kujawskiej (powiat kolski)*, [w:] *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, oprac. T. Kawski, M. Opiola, Toruń 2008, s. 61; P. Nowicki, *Żydzi w Izbicy Kujawskiej/The Jews of Izbić Kujawska/Juden in Izbić Kujawska*, Długie 2018 (b.p.).

⁵ Cheder – szkoła religijna, elementarna, do której posyłano żydowskich chłopców w wieku trzech lub pięciu lat. Utrzymywana przez kahał, a później przez dozór bóżniczy. Często była też zorganizowana w prywatnym domu nauczyciela (mełameda, szkolnika).

⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APTOW), Naczelnik Powiatu Włocławskiego z lat 1808-1866 (dalej: NPW), sygn.100, k.nlb.

⁷ M. Kallas, *Opis Izbicy Kujawskiej z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1981, seria D, s. 257.

⁸ APTOW, NPW, sygn. 784, s. 91-93, 329-331, 571-573, 807-809, 1039-1041; T. Dziki, *Żydzi w Nieszawie w pierwszej połowie XIX wieku*, „Ziemia Kujawska” 2004, t. XVII, s. 56.

⁹ APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb. W 1846 r. Żydów zamieszkałych w dwóch miastach, Babiaku i Brdowie, było razem 272.

¹⁰ Tamże, sygn. 518, k.nlb.; sygn. 523, k.nlb.; sygn. 531, s.169-175; sygn. 536, k.nlb.

¹¹ Tamże, sygn. 536, k. 673, 673v., 676; sygn. 552, s. 523-525. W Babiaku i Brdowie było wówczas 285 Żydów (s. 209, 210, 215).

¹² Zob. szerzej: W. Gliński, *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815-1820*, Warszawa 2002, s. 167-187; tenże, *Reforma samorządu gminy żydowskiej w początkach Królestwa Polskiego – ustanowienie dozorów bożniczych*, „Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku” 2004, t. 2, s. 51-67.

Zamiarem ustawodawcy było, aby dozory zastępowały kahały (ostatecznie zlikwidowane dekretem cara), które w opinii zaborców były źródłem samowoli i ucisku. W rzeczywistości jednak odciążenie przez nowy organ samorządu miało na celu zwiększenie kontroli nad żydowską społecznością, a także ograniczenie zakresu dotychczasowych działań kahałów. W marcu 1821 r. odebrano dozorum prowadzenie akt stanu cywilnego. Natomiast dekretem ze stycznia 1822 r. zostały zniesione bractwa religijne, w tym pogrzebowe, a ich czynności, jeśli chodzi o pobór składek religijnych, przejęte zostały przez dozory bóżnicze (w gruncie rzeczy nie spowodowało to całkowitego zaprzestania działalności tych organizacji, głęboko osadzonych w żydowskiej tradycji). Z początku w skład dozoru bóżniczego wchodził: rabin i trzech członków. Dozór wybierany był przez społeczność opłacającą składkę podatkową na rzecz żydowskiego organu samorządu, podzieloną na cztery klasy. Członkowie dozoru bóżniczego wybierani byli na kadencję trzyletnią. Prawa wyborcze mieli wszyscy pełnoletni ojcowie rodzin z czterech klas, później odebrano je tym, którzy nie opłacali składek podatkowych z powodu ubóstwa (klasa piąta). Głosowanie miało miejsce w synagodze. Wybory odbywały się zazwyczaj w grudniu lub styczniu. Przeprowadzały je władze miejskie z pomocą członków ustępującego dozoru bóżniczego i rabina. Do podstawowych zadań członków dozoru bóżniczego – poza zajmowaniem się sprawami religijnymi czy reprezentowaniem interesów społeczności żydowskiej miasta na zewnątrz (np. u władz państwowych) – należało sporządzanie z urzędującym rabinem najpierw jednorocznych, potem trzyletnich, a nawet sześcioletnich budżetów (tzw. etatów) na cele religijne i opieki społecznej. Były to dość ograniczone kompetencje. W 1826 r. wprowadzono przepisy umożliwiające przyjmowanie godności dozorców bóżniczych, dzięki którym wybrani członkowie dozoru w trakcie obowiązujecej posługi oraz do trzech lat po jej zakończeniu zwolnieni byli od uiszczenia obowiązujecej składki podatku. Mogli oni też bezpłatnie czytać Torę w synagodze. (Po 1849 r. zwolnienie członków dozoru z opłat obowiązywało jedynie na czas sprawowania urzędu). Dozory bóżnicze stały się podległe władzy miejskiej (finanse), a ich kompetencje pozostawiono jedynie w kwestii spraw religijnych i skarbowych. Od 1827 r. kasami bóżniczymi zawiadywali kasjerzy miejscy¹³.

DOZORCY BÓŻNICZY

Niestety, nie udało się odtworzyć składów osobowych wszystkich dozorów bóżniczych w Izbicy Kujawskiej w omawianym okresie. Pierwszymi dozorcami bóżniczymi w mieście byli Lewin Nasielski, Fabisz (Fabiś) Sieradzki i Joel Rawicki, zatwierdzeni na stanowiska 5 września 1822 r. przez Komisję Województwa Mazowieckiego¹⁴. W 1826 r.

¹³ A. Eisenbach, *Ludność żydowska*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 124; Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce. Wiek XIX. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1994, s. 10; R. Żebrowski, *Dozór bóżniczy*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie* (dalej: *PSJ*), t. 1, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 344; A. Leszczyński, R. Żebrowski, *Gminy (kahały) żydowskie w Polsce*, [w:] *PSJ*, t. 1, s. 492; J. Walicki, *Dozory bóżnicze w teorii i działaniu: Polska Środkowa 1821-1866*, [w:] *Historia – społeczeństwo – gospodarka. Profesoro- wi Wiesławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Pytlas i J. Kita, Łódź 2006, s. 112-114; M. Wodziński, *Żydzi w okresie zaborów*, [w:] *Atlas historii Żydów polskich, red. W. Sienkiewicz*, Warszawa 2010, s. 160, 179 (mapa: *Dozory bóżnicze w Królestwie Polskim ok. 1830 r.*); A. Markowski, *Czy w Królestwie Polskim (1815-1915) istniał samorząd żydowski?*, [w:] *Urzednicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2017, s. 24-33.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWW), sygn. 1705, s. 10, 52.

dozór stanowili Samson Nasielski, Kajfasz Izbicki i Beniamin Wilczyński¹⁵. Na pewno L. Nasielski i F. Sieradzki, dozorczy z 1822 r., nie byli w składzie osobowym dozoru w latach 1827-1828, ponieważ w tym okresie toczyła się urzędowa sprawa zwrotu do kasy bóżnicznej w Izbicy Kujawskiej funduszy – na wydatki dla ubogich – pobranych przez nich, kiedy byli członkami dozoru¹⁶. W 1841 r. członkami tego żydowskiego organu wykonawczego byli Wolf Czamański, Ignacy Hersz Sadłowski i Litman Wrocławski¹⁷. W 1847 r. dozór bóżniczy tworzyli Manas Lipiński i Majer Bądźzdrow¹⁸. W latach 1851-1854 – D. Lewczyński, W. Bachliński, K. Radziejewski¹⁹, a w 1856 i 1857 r. – Pinkus Izbicki i Nathan Czarniak²⁰. W grudniu 1861 r. oraz lipcu 1862 r. dozorcami bóżniczymi w Izbicy Kujawskiej byli Morytz Fiszwelwicz i Salomon Cohn²¹. W sierpniu 1862 r. – wspomniany S. Cohn i Szulem Jakubowski²².

Dozór bóżniczy stanowił władzę wykonawczą wszystkich osób tworzących daną wspólnotę religijną, określaną jako okręg bóżniczy, który w 1830 r. został przemianowany z tzw. parafii żydowskiej. Zgodnie z wykazem ze stycznia 1862 r. w skład izbickiego okręgu bóżniczego wchodziło ponad sto miejscowości, w tym trzy miasta: Izbica Kujawska, Babiak i Brdów²³. W połowie lat czterdziestych XIX w. miasta Babiak i Brdów tworzyły skupisko zarządzane przez jeden dozór bóżniczy (w składzie: Abram Goldman, Maier Piotrkowski i Salomon Niedbalski), który na początku tej dekady działał nielegalnie, chcąc m.in. odłączyć się od izbickiej parafii i utworzyć babiacko-brdowski okręg bóżniczy²⁴.

RABINI

Rabin zajmował się służbą duchowo-religijną, sądowniczą i administracyjną. Do jego zadań należało m.in. nadzorowanie urzędów religijnych, pracy nauczycieli religii w chederze oraz innych funkcjonariuszy wyznaniowych w obrębie gminy. Podpisywał uchwały kahalne, przeprowadzał wybory do władz gminnych, przewodniczył sądowi religijnemu żydowskiemu, jeśli taki istniał w gminie, stwierdzał koszerność pokarmów i przedmiotów. Udzielał ślubów, rozwodów, rzucał klątwy. Pobierał opłaty od ślubów, rozwodów i pogrzebów. Jako płatny urzędnik zatrudniony w gminie żydowskiej (kahale, okręgu bóżniczym) był zwolniony od płacenia podatku państwowego. Rabin, najważniejszy autorytet w sprawach religijnych, znawca Tory i Talmudu, posiadał wyłączność we wszelkich kwestiach prawa żydowskiego. Ponadto – w zależności od tradycji panującej w danej gminie – mógł przewodniczyć modłom, błogosławić wiernym i asystować

¹⁵ K. Dorcz, *Żydzi w Izbicy Kujawskiej w świetle...*, s. 143.

¹⁶ Zob. szerzej: AGAD, CWW, sygn. 1705, s. 37-56.

¹⁷ APTOW, NPW, sygn. 629, k.nlb.

¹⁸ Tamże, sygn.100, k.nlb.

¹⁹ Tamże, sygn.790, k.nlb.

²⁰ Tamże, sygn. 637, k.nlb; AGAD, CWW, sygn.1705, s. 138, 140.

²¹ AGAD, CWW, sygn.1705, s. 163.

²² APTOW, NPW, sygn. 689, k. 554, 554v., 555, 685, 686.

²³ Zob. szerzej: P. Nowicki, *Materiały do dziejów cmentarza żydowskiego w Izbicy Kujawskiej (do 1942 r.)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 2009, t. 24, s. 189-190, przyp. 22; tenże, *Z dziejów Żydów w Brdowie i Babiaku...*, s. 144-145, przyp. 20; tenże, *Żydzi w Brdowie...*, s. 63.

²⁴ Zob. szerzej: P. Nowicki, *Z dziejów Żydów w Brdowie i Babiaku...*, s. 145-147.

w pogrzebach. Urząd rabina sprawowany był dożywotnio. W 1830 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego przyjęła, że KRWRiOP ustanowi po okręgach bóżniczych rabiną, bądź jego zastępcę (urząd podrabina dotyczył większych miast), wchodzących w skład dozoru. Rabinów wybierano na podobnych zasadach jak dozorców bóżniczych. Zobowiązano ich do prowadzenia „ksiąg zapisowych do aktów stanu cywilnego Żydów” oraz współpracy z urzędnikami stanu cywilnego w kwestii dopełnienia formalności, gdy wśród Żydów w okręgu bóżniczym odnotowano narodziny, ślub, bądź zgon. Dopiero od 1868 r. wybór lub zwolnienie rabina leżało w gestii guberni, natomiast od 1885 r. wszystkich kandydatów na omawiany urząd obowiązywał egzamin z języka rosyjskiego²⁵.

Pierwszym rabinem Izbicy Kujawskiej po 1822 r. był Joel Majer Popielski. Niestety, nie jest znana data objęcia przez niego urzędu w tym mieście. W połowie stycznia 1826 r. udzielił w Izbicy Kujawskiej ślubu nowożeńcom²⁶. J. M. Popielski urodził się około 1759 r. i był żonaty z Ester, z którą miał dzieci – synów Gecla i Mośka oraz córkę Fojgiel. Zmarł 8 marca 1838 r. w Izbicy Kujawskiej²⁷. Od marca 1838 r. do około grudnia 1839 r. był na stanowisku rabina w Izbicy Kujawskiej wakat; urzędował w zastępstwie podrabin Nuchym Mingier²⁸. W okresie od grudnia 1839 r.²⁹ do lipca 1876 r. funkcję rabina w mieście pełnił Aron Chiel Kopfer. Urodził się około 1798 r. w mieście Błaszki z ojca Beera i matki Estery. Jego żoną była Małka Jachet, zmarła przed 1866 r. Rabin posiadał liczne potomstwo: synów Chaima, Wolfa, Beera, Dawida Salomona oraz córki: Nutę, Chawę i Surę. Ostatnia, dwojga imion – Sura Dwojra, w 1866 r. jako dwudziestoczteroletnia kobieta wyszła za mąż za Icchaka Dawida Lewkowicza, osiemnastoletniego syna Mośka Bendet i Bruchy, zamieszkałego „przy ojcu” w Błazkach. Rabin A.Ch. Kopfer zmarł 1 lipca 1876 r. w Izbicy Kujawskiej³⁰. Jego następcą, ostatnim rabinem Izbicy Kujawskiej w XIX w., był Mojsze Boruch Kohn z Ozorkowa, który piastował urząd do 1917 r. W 1847 r. w dozorcze bóżniczym Babiak-Bródów, należącym do izbickiego okręgu bóżniczego, urzędował podrabin Wolf Michalski³¹.

GOSPODARKA FINANSOWA

Po 1822 r. pobór i rozkład podatków żydowskich przeszedł do zadań komisji wojewódzkich. Do najważniejszych zadań dozoru bóżniczego należało projektowanie budżetu. Najważniejsze – po stronie dochodu – było pobieranie składki gminnej, którą na rzecz organu uiszczać miała każda rodzina żydowska na podległym obszarze. Składkę opłacano z góry, a jej wysokość zależała od statusu majątkowego członka społeczności. Istotnymi źródłami dochodu były też czynsze od dzierżaw dochodów od roduła, z pokładnego (ofiara składana za pochowanie zwłok zmarłego), z łaźni (mykwy),

²⁵ Z. Borzymińska, *Rabin*, [w:] *PSJ*, t. 2, opr. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 385-386; R. Żebrowski, *Rabinat*, [w:] *PSJ*, t. 2, s. 389-340.

²⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie (dalej: APPOK), Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bóżniczego Izbica Kujawska (pow. kolski), sygn. 12.

²⁷ Tamże, sygn. 24, nr aktu zgonu 8.

²⁸ Tamże, sygn. 23 i 24.

²⁹ Tamże, sygn. 24.

³⁰ APTOW, Akta Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego Okręg Izbica Kujawska, sygn. 1, nr aktu małżeńskiego 9; sygn. 11, nr aktu zgonu 4.

³¹ P. Nowicki, *Z dziejów Żydów w Brdowie i Babiaku...*, s. 147.

od rzeżaka³² i noża, od jabłka rajskiego³³ i od ławek w synagodze. Dzięki dochodom możliwe było pokrycie kosztów związanych z utrzymaniem miejsc religijnych, zakup niezbędnych rzeczy związanych z kultem (np.: rajskiego jabłka), a także opłacaniem urzędników (rabina, kasjera, służącego bóżniczego). Projekt budżetu miał być zgodny z opinią większości członków okręgu bóżniczego. Budżety były zatwierdzane przez władze drugiej instancji, czyli Komisje Wojewódzkie (później: Rządy Gubernialne), które sprawowały nad nimi kontrole. Składka bóżnicza miała pokrywać nadwyżkę wydatków nad innymi dochodami, ale często była podstawowym źródłem dochodów dozoru. Zgodnie z przepisami z 1821 r., głowy rodzin (mężczyźni), mieszkańcy okręgu (tzw. parafii starozakonnych) podzieleni byli podług zamożności na pięć klas. Płatnicy składki – zakwalifikowani do klasy pierwszej – zobowiązani byli wpłacać 40% całej sumy, do klasy drugiej – 30%, do trzeciej – 20% i do czwartej – 10%. Osoby przynależne do klasy piątej, czyli ubodzy, zwolnieni byli ze składek. Od 1837 r. składkę gminną opłacali Żydzi, którzy nie mieszkali na stałe w danej miejscowości, a prowadzili w niej działalność gospodarczą. Projekt rozkładu składki religijnej miał być sporządzany przed 1 grudnia roku poprzedzającego jego obowiązywanie i przedkładany za pośrednictwem komisarzy obwodowych „władzy wyższej” do zaakceptowania. Od 1852 r. zatwierdzany był przez naczelników powiatu. Zatwierdzoną listę z płatnikami sporządzano w trzech egzemplarzach, poświadczonych przez dozorców bóżniczych (jeden egzemplarz pozostał do dyspozycji w dozorze, drugi dostarczany był kasjerowi miejskiemu, a trzeci – w języku jidysz i polskim – przekazywany był do synagogi). Płace (pensja dla rabina, kasjera i in.) stanowiły główną pozycję etatu. Poza płacami, dozór bóżniczy opłacał różnego rodzaju podatki państwowe – np. od nieruchomości (w Izbicy Kujawskiej był to czynsz na rzecz właścicieli miasta), składki (np. ogniową), czy przymusową prenumeratę wydawnictw urzędowych³⁴.

26 kwietnia 1841 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (dalej: KRSWiD) zapoznała wydziały administracyjne – sekcje oświecenia rządów gubernialnych (które zastąpiły komisje wojewódzkie) – z wypisem z protokołu Rady Administracyjnej (z 19 marca 1841 r.), „przez której radę wyrzekła, że najdalej od 1 stycznia 1842 r. rachunkowość rządowa tudzież rachunkowość instytucji pod opieką Rządu zostających, odbywać się będzie na ruble srebrne”³⁵. Rozporządzenie dotyczyło zmiany „rachunkowości funduszu bóżniczego” w związku z nowym znakiem pieniężnym. „Projekt do etatu” od chwili wejścia w życie rozporządzenia, sporządzany miał być przez burmistrza miasta przy udziale dozoru, a do 1 września każdego roku przedkładany Rządowi Gubernialnemu i przez te władze zatwierdzany. Doprecyzowano procedurę licytacyjną dochodu od czynszów, zarządzając, iż: „Dochody z łaźni, koszerni, z wydzierżawienia ławek w Buźnicy (sic!), i z sprzedaży wosku po sądnym dniu³⁶, powinny być udowodnione

³² Rzeżak rytualny (szojchet) posiadał kwalifikacje, aby dokonywać szechitę, czyli ubój rytualny. Organizowane jej było jedną z najważniejszych czynności w okręgu bóżniczym (gminie żydowskiej). Nie otrzymywał stałej pensji. Opłacany był przez żydowskich klientów w zależności od gatunku poddawanego ubojowi zwierzęcia.

³³ Rajskie jabłko (etrog) – owoc cytrusowy, wchodzący w bukiet na żydowskie święto Sukot.

³⁴ J. Walicki, *Dozory bóżnicze w teorii i działaniu...*, s. 118-121.

³⁵ Rząd Gubernialny Sandomierski. Wydział Administracyjny Sekcja Oświecenia w Radomiu – tekst rozporządzenia z 8 września 1841 r. (oryginalny dokument w zbiorach prywatnych Krzysztofa Dorcza).

³⁶ Sądny Dzień (hebr. Jom Kipur) – jedno z najważniejszych świąt żydowskich, wieńczące dziesięciodniowy okres pokuty – Jamim Noraim. Obchodzone jest dziesiątego dnia miesiąca tiszri.

protokołami licytacyjnymi przez Rząd Gubernialny zatwierdzanymi, i po zatwierdzeniu Rządu Gubernialnego, obłożonemi papierem stęplowym (sic!), tak jak kontrakty; gdyż na miejscu kontraktów służyć będą”. Poddanie do licytacji – w celu wydzierżawienia dochodów – leżało w gestii urzędu miejskiego poprzez publiczne ogłoszenie i przeprowadzenie (przetargu) w miesiącu czerwcu każdego roku. Natomiast „dochody od ślubów (sic!), obrzezania, pogrzebów, wkupnego do Buźnicy, od zakupu pierwszeństwa miejsca przed Torą, z ofiar składanych przed sądnym dniem i zielonemi świątkami (sic!), z krupki, od Rayskiego Jabłka, od czytania Rodału, z składki na Mąkę (sic!) wielkanocną³⁷, z kollekt³⁸ i z skarbonki” musiały być udokumentowane na podstawie przedłożenia całorocznych rachunków. Tekst rozporządzenia wnosił zastrzeżenie, będące zabezpieczeniem w sytuacji, kiedy dochody z dzierżaw byłyby niewystarczające na utrzymanie dozoru. W takim przypadku, należałoby: „zrobić rozkład na Oyców familij na taką summe (sic!), nie tylko jaka się już przy podaniu projektu do zaspokojenia okazuje, ale nadto jeszcze na wydatki nieprzewidziane, w ciągu roku wydarzyć się mogące”. Artykuł 10 dotyczył poboru składki gminnej wraz z podziałem podatników na cztery klasy – podług zamożności. Zapis bazował na wytycznych z rozporządzenia KRWRiOP z 24 kwietnia 1821 r., mówiących o tym, że po dokonaniu rozkładu na stosownych drukach oraz podziału na klasy należało: „równie podzielić ogólnie potrzebną od Oyców familij kwote (sic!) na dziesięć części oraz z tej dopiero rozłożyć na klasę pierwszą cztery części – na klasę drugą trzy części, na klasę trzecią dwie części, a na klasę czwartą tylko jedne części”. Zwolnieni (piąta klasa) to „Żydzi ubodzy z jałmużny żyjący”. Dalej zarządzenie określało, co ma się znajdować w projekcie po stronie wydatków oraz jak ma wyglądać jego rozliczenie. Kasjer zajmujący się poborem składki otrzymywał 5% ogólnego dochodu, ale nie przysługiwały mu materiały piśmienne, bo te służyły jedynie członkom dozoru. Przewidziano wydatki „na lokal” – według stosowanej praktyki, z udokumentowaniem pozycji: „na opał i światło dla Buźnicy” i zgodnie z procedurą licytacyjną. Rubryka w projekcie: nieprzewidziane wydatki obejmowała także wydatki związane z czynnościami religijnymi, charytatywnymi, infrastrukturalnymi czy administracyjnymi, ogółem na kwotę roczną do 180,00 rubli srebrnych (rbs)³⁹. Koszty te, po udokumentowaniu i decyzji rządu gubernialnego, wchodziły na stałe do projektu budżetu. Artykuły 24-39 rozporządzenia instruowały urzędy gminne i dozory bóżnicze o „prawidłach do udowodnienia dochodu w rachunku rocznym”, natomiast 40-52 o „prawidłach do udowodnienia wydatku w rachunku rocznym”. Zatwierdzony przez gubernię rachunek, po stronie dochodu, musiał być udokumentowany i nie mógł przedstawiać niez zaakceptowanego przychodu. Powinien też uwzględniać całoroczne zaległości. Dochody z dzierżaw (po ogłoszeniu licytacji, członkowie, podzieleni na cztery klasy, opłacali należności stosownie do ich zamożności) musiały być udokumentowane przedłożonymi do rachunku protokołami z licytacji, a zatwierdzonymi przez rząd gubernialny. Dochody od ślubów i z obrzezania wymagały wyciągu ze stosownych akt (np. śluby –

³⁷ Chodzi o mąkę na wypiek macy na żydowskie święto Pesach, które przypadało w podobnym okresie, co chrześcijańska Wielkanoc.

³⁸ Dochód z kollekt (łac. collekta), czyli ze zbiórek pieniędzy bądź darów na rzecz synagogi i parafii żydowskiej (okręgu bóżniczego).

³⁹ Czytamy tam, że: „Pod tym więc tytułem pomieścić należy tak wysoką summe (sic!) ogółowo, aby z niej można było ponieść wydatki następujące, jako to: A – na zakup Rayskiego Jabłka; B – na mąkę wielkanocną; C – na wsparcie ubogich; D – na budowlę i reparacje; E – na naprawę ksiąg i innych własności buźniczych; F – na kuracje chorych w szpitalach; G – i na wszelkie inne nieprzewidziane wydatki”.

od urzędnika stanu cywilnego), w tym poświadczeń od dozoru bóżniczego, m.in. w kwestii pobranych opłat i upoważnień, których wykonawcą był miejski kasjer. Dochód od pogrzebów – pobierano według podziału na cztery klasy, natomiast od wkupnego do synagogi (bóżnicy) oraz od zakupu pierwszeństwa przed Torą wpływać miały do kasy miejskiej po dokonanej przez dozór asygnacie. W przypadku dochodu z ofiar składanych przed Sądnym Dniem i Zielonymi Świątkami oraz z tzw. krupki (od mięsa, mąki i innych produktów) – wpływy z nich były rejestrowane przez burmistrza (w specjalnych książkach), a następnie składane miejskiemu kasjerowi. Dochód od rajskiego jabłka był zależny od zakupu i sprzedaży etrogu, a to leżało w gestii władzy miejskiej. Burmistrz zakładał książkę ewidencyjną, by następnie przekazać ją, w celu prowadzenia, dzierżawcy. Następnie odzyskiwał ją i wraz z dozorem sprawdzał oraz przekazywał miejskiemu kasjerowi, by ten przesłał do 10 października każdego roku rządowi gubernialnemu. Dochód od czytania rodaju „wpływać będzie do kasy za upoważnieniem” dozoru, po poświadczeniu przez niego, a przede wszystkim burmistrza. Dochód ze składki na mąkę wielkanocną był również odnotowywany w burmistrzowskiej książce oraz konsultowany z dozorem przed zdaniem jej kasjerowi. Kasjer miał obowiązek w przeciągu trzydziestu dni „po wielkiej nocy” przedłożyć książkę rządowi oraz „dokładnie wyjaśnić, wiele mąki zakupionem, sprzedanem, i ubogim rozdanem zostało – po czem (sic!) dopiero Rząd Gubernialny upoważni Kasę Miejską do zapercypowania wpłynionej ztąd (sic!) kwoty”. Dochody: z kollekt, skarbonki – czyli ofiary (w gestii urzędu zakup „puszek blaszanych z kłódeczkami”) na rzecz: ubogich, szpitala, rabina; dla duchownych, szkolników – do puszek zamkniętych, oznaczonych numerem porządkowym, opieczętowanych przez urząd i dozór – miały być uzbierane, a następnie przeliczone przez członków dozoru oraz dwóch „znakomitszych parafian” i przekazane do kasy miejskiej.

Po stronie rozchodu (wydatków): wypłaty etatowe musiały przechodzić przez „pierwszego” dozoru za pokwitowaniem. Podobnie – wydatki na podatki i składki oraz na potrzeby kancelaryjne. Co zaś się tyczyło rozliczenia z wydatków za najem lokalu, to koniecznością było ich udokumentowanie, zgodne z kontraktami i umowami. Wydatki na opał i światło dla synagogi musiały być przedłożone na podstawie protokołu licytacyjnego, zatwierdzonego przez rząd gubernialny. Rozchody roczne „summy od widocznej potrzeby” oraz „na nieprzewidziane wydatki” opierały się na przyjętych (zaprojektowanych) w budżecie pozycjach. I tak:

celem wyjednania upoważnienia do użycia potrzebnej kwoty na zakup Rayskich Jabłek [...] burmistrz będzie obowiązany w każdym roku [...] uczynić do Rządu Gubernialnego przełożenie z dniem 1 sierpnia, nadsyłając dowód jakiej summy na ten cel potrzeba, i na czyje ręce ta wypłacona być ma, po czem Rząd Gubernialny potrzebną kwotę wyasygnuje i [...] burmistrz będzie obowiązany dopilnować nie tylko udzielenia kasie miejskiej kwitu przez tę osobę która Jabłka zakupowała, ale po zakupieniu Jabłek, i kwitu tej osoby która jabłka sprzedała, spisane na papierze stęplowym przez pierwszego Dozoru Bóżniczego [...] dla udowodnienia tym rachunku.

Wydatkowaniem na dostawę mąki wielkanocnej „po cenach jak najniższych” zajmował się burmistrz, ogłaszając 15 lutego każdego roku publiczną licytację. Do 1 marca musiał być przedstawiony w guberni protokół licytacyjny celem zatwierdzenia przyszłego wydatku. Rozchód na wsparcie ubogich – w zależności od potrzeby wyznaczenia tej pozycji przez urząd i dozór – w rubryce: „na nieprzewidziane wydatki”.

W takim przypadku kasjer miał się „pilnować podzieliwszy całą należność na cztery części, aby w żadnym kwartale wypłaty nie przewyższały tej części, jaka na ten kwartał przypadnie, każdą bowiem nad fundusz nadpłatę byłby obowiązany wprost kasie zwrócić”. Burmistrz, w porozumieniu z dozorem, zobligowany był udokumentować nadwyżkę. Natomiast jeżeli pojawiały się wydatki związane z potrzebami budowlanymi w okręgu bóżniczym, to burmistrz musiał „uczynić przełożenie do Komisarza Obwodu, aby zesłał Budowniczego⁴⁰ do sporządzenia wykazu kosztów, i takie wykazy z protokołem narady i informacyjnym co do cen materiałów”. O wyznaczenie funduszy na „naprawy ksiąg i innych własności bóżniczych”, „kurację chorych w szpitalach” oraz „na wszelkie inne nieprzewidziane wydatki” składano zapotrzebowanie do rządu gubernialnego, przy czym naprawy i nieprzewidziane wydatki w dozorach bóżniczych leżały w gestii rozpatrzenia guberni. Rozchód na chorych należało udowodnić: „kto ma być kurowanym, gdzie, ile te koszty wynoszą oraz na czyje ręce asygnowane być mogą”. Artykuły 53-57 określały zadania, jakie winni wypełniać burmistrz, kasjer oraz dozór bóżniczy, konstruując „projekt do Etatu i Rachunek” z „uformowanymi i udowodnionymi rachunkami” („Z końcem każdego roku Kasjer Miejski [...] uformuje Rachunek, dowody do niego załączy i [...] Burmistrzowi najdalej z dniem 10 stycznia roku następnego złoży. [...] Burmistrz rachunek ten przejrzy, z Dozorem Bóżniczym sprawdzi i podpisze, oraz najdalej z dniem 15 stycznia Komisarzowi Obwodu odeśle, i zaraz oddzielny o tem rapport Rządowi Gubernialnemu złoży – zaś Komisarz Obwodu Rachunek ten zrewidowawszy i poświadczwszy przedstawi go Rządowi Gubernialnemu najdalej z dniem 20 stycznia”).

Już z treści pisma Komisji Województwa Mazowieckiego z 5 września 1822 r. dowiedzieć się można o kilku pozycjach w budżecie (etacie) bóżniczym izbickiego dozoru na 1822 r. Komisja ta zatwierdziła „deklaracye Szczególnych Starozakonnych na opłacenie rocznego Kanonu od posiadanych przez siebie w Buźnicy ławek”, który wynosił 215,00 zł, protokoły licytacyjne na wydzierżawienie dochodów: od rodaju – za 332,00 zł, rajskiego jabłka – 33,00 zł, pokładnego – 52,00 zł, „od Rzezaka i poświęconego noża ogólnie za złp 2055”. Podobnie stało się z rozkładem składki bóżniczej, rozpisany na kwotę równą 1280,00 zł. Cały etat po stronie przychodu (dochodu) wynosił 4238,15 zł⁴¹. Jeszcze w latach 1822-1823 KRWRiOP ingerowała w etat bóżniczy izbickiego dozoru co do niektórych pozycji w zestawieniu wydatków. Uwagi do budżetu wniosła też wcześniej Komisja Województwa Mazowieckiego. Sprawa dotyczyła wydatku na zakup rajskiego jabłka, który wykreślono z etatu z adnotacją: „wydzierżawione”, „funduszu na ubogich”, „tytułu na pochowanie Ciał zmarłych Ubogich” (całkowicie wymazanego), „funduszu na porto i posłańców” (wykreślonego). Władze rządowe i administracyjne drugiej instancji domagały się też powierzenia kasy bóżniczej kasjerowi miejskiemu, którym w Izbicy Kujawskiej był urzędujący burmistrz⁴² (dozór optował za utrzymaniem własnego kasjera, niejakiego Błonowskiego, chrześcijanina, któremu zadeklarował za posługę roczną kwotę w wysokości 480,00 zł) –

⁴⁰ Budowniczy powiatu – urzędnik zajmujący się planowaniem prac budowlanych, sporządzaniem projektów, kosztorysów i nadzorowaniem prowadzonych robót.

⁴¹ AGAD, CWW, sygn. 1705, s. 52-54.

⁴² Był nim Stanisław Antoni Żarnowiecki, który pełnił funkcję burmistrza Izbicy Kujawskiej od końca sierpnia 1819 r. do końca czerwca 1826 r. Więcej o nim i pozostałych burmistrzach miasta w artykule Tomasza Dzikiego w niniejszym tomie.

ażeby fundusze Buźnicze blisko pięć tysięcy wynoszące w Kassye Kassjera Mieyskiego bezpieczeństwo znajdowały, nadto ażeby Kassjer Miasta razem Burmistrz świadek potrzeb i okoliczności mieyscowych nie dozwalał Dozorowi Buźniczemu samowolnie lub skrycie takowych z miejskim ogółu parafii szafować i trwonić, a mianowicie aby iako obeznany z manipulacją Kassjera dokładnie z powierzzonego sobie grosza wyrachował się za wynagrodzenie zł 300 dane, jest dostatecznem⁴³.

Szczątkowo za okres 1821-1865 zachowały się dla Izbicy Kujawskiej dokumenty będące projektami etatu (budżetu) kasy miejskiej oraz rachunkami tej kasy „tak funduszków Gminnych iako też przechodnich” oraz depozytów. Rachunki te zawierały pozycję: „dochody buźniczne” („składka buźniczna”), sporządzoną z podziałem na podpozycje: remanent (za lata poprzednie), „z zaległości” i „z roku bieżącego”. Urzędnicy przygotowujący te zestawienia, ze skrupulatnością, przy każdym z nich, tj. remanencie, zaległościach i rachunku bieżącym, odnotowywali ile w roku kalendarzowym „weszło” i jeszcze „ma” wpłynąć do budżetu miasta, ile „wydano” i ile „zostanie” środków pieniężnych na rachunku kasy miejskiej. Dla przykładu: na rachunku kasy miejskiej za 1828 r. odnotowano, że cały dochód bóżniczy wynosić miał 7884,00 zł, w rzeczywistości do kasy wpłynęło („weszło”) 6033,00 zł, przy czym 1851,00 zł stanowiło kwotę zaległą, 4202,16 zł, to kwota, jaką wydano w ciągu roku, a 1630,40 zł – jaka pozostała w budżecie. Pięć lat później zestawienie to prezentowało się, według powyższego schematu, w następujący sposób: 7616,11 zł – 5092,00 zł – 2529,19 zł – 3116,20 zł – 1976,20 zł⁴⁴.

W 1842 r. naczelnik powiatu kujawskiego zobligował podległe na jego terenie kasy bóżnicze, w tym izbicą, do uiszczenia „wpłaty etatowej za rewizję rachunków bóżniczych” za 1841 r.⁴⁵ 14 kwietnia 1845 r. Rząd Gubernialny Warszawski Wydział Administracyjny Sekcja Oświecenia, „wskutek rozpuszczenia Naczelnika Powiatu z dnia 15/27 marca”, upoważnił urząd powiatowy „do poboru od Kas Bóżniczych na opłacenie w r. 1845 pensyj kancellistom⁴⁶ do ułatwienia czynności Dozorów Buźniczych w Biurze Jego ustanowionych i następnie wypłacenia jej w miesięcznych ratach za kwitami przez Niego poświadczonemi kancellistom Wiktorowi Koźmińskiemu, i Maciejowi Kałędkiwiczowi”. Kasa bóżnicza w Izbicy Kujawskiej miała do wypłacenia 22,50 rbs. W tym roku poborca kasy powiatowej Luboniewicz „pobrał ze swoimi kwitami z niektórych kas bóżniczych etatem oznaczone wynagrodzenie dla Rachmistrza za rewizją Rachunków tychże kas”. Z wykazu wynika, że od izbickiej pobrano 18,00 zł⁴⁷.

W okresie od około 1826 r. do 1865 r. izbicki dozór bóżniczy w corocznym etacie wydatków obciążony był finansowym obciążeniem wobec właścicieli miasta. Obowiązywał go czynsz, czyli tzw. opłata wieczysta za place użytkowane przez dozór – grunty znajdujące się pod bóżnicą, szkołą, szpitalem, cmentarzem i ogrodem dozorczy cmentarza (opłata ta pojawia się już w przywileju z 1790 r. nadanym izbickim Żydom przez Kacpra hrabiego Skarbka). Stało się to na skutek rejentalnej ugody, którą urzędu-

⁴³ AGAD, CWW, sygn. 1705, s. 2-10.

⁴⁴ Zob. szerzej: AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868, sygn. 885, 886, 887, 888, *passim*.

⁴⁵ APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.

⁴⁶ Kancelista – pisarz kancelaryjny, niższy urzędnik kancelarii (np. powiatowej).

⁴⁷ Nie wiadomo, dlaczego sporządzający wykaz podał w nim kwoty w złotych polskich. W tym czasie w obiegu urzędowym obowiązywał jedynie rubel srebrny.

jący członkowie dozoru bóżniczego wraz z reprezentantami parafii (okręgu bóżniczego) zawarli 21 sierpnia 1826 r. z Łucją i Augustynem Słubickimi w Izbicy Kujawskiej. Opłata w wysokości 1200,00 zł (od 1841 r., kiedy to obowiązującym pieniądzem kursującym w Królestwie Polskim został rubel srebrny – opłata czynszu dla dworu równa była 180,00 rbs), została potwierdzona w nowym przywileju nadanym przez dziedziców Izbicy Kujawskiej miejscowym Żydom (paragraf drugi), a następnie wprowadzona na etat wydatków bóżniczych poprzez zatwierdzenie tego przywileju 15 września 1826 r. przez KRWRiOP. W 1865 r. dozór bóżniczy wystąpił z pismem do Komitetu Urządzającego Królestwa Polskiego o zniesienie tej opłaty i następnie opłata została wstrzymana decyzją Rządu Gubernialnego Warszawskiego z 12 stycznia 1866 r., choć w praktyce prawdopodobnie ona nadal obowiązywała, czego dowodem był list właściciela miasta Mieczysława Miączyńskiego do KRSWiD z października 1866 r., w którym dziedzic Izbicy Kujawskiej uznał decyzję rządu gubernialnego za bezzasadną, opierając się na obowiązującej legalności aktu zawartego w 1826 r. między dworem a Żydami⁴⁸.

Według zachowanego w zbiorach archiwalnych „projektu do etatu” (budżetu) dla Izbicy Kujawskiej na 1846 r., po stronie przychodów zestawiono następujące dochody: z łaźni – na kwotę 30,88 rbs, ślubów i zaręczyn – 2,48 rbs, obrzezania – 3,24 rbs, pierwszeństwa przed Torą – 5,11 rbs, ławek w bóżnicy – 14,50 rbs, rajskiego jabłka – 3,54 rbs, czytania rodaju – 38,08 rbs, handlu jedwabiem – 9,14 rbs, składek religijnych – 362,65 rbs, ofiar składanych przed Sądny Dniem – 60,00 rbs, „rozmaitych innych ofiar, czyli pokładnego” – 4,00 rbs. Razem po stronie dochodu dało to sumę równą 533,62 rbs. Natomiast „wykaz na rozmaite potrzeby bóżnicze w r. 1846”, czyli projekt rozchodu (wydatków), przedłożono w następujący sposób, z wydatkowaniem na: służbę bóżniczą i cmentarzową – 150,00 rbs, potrzeby kancelaryjne – 6,75 rbs, opłatę na podatki i inne ciężary – 15,84 rbs, opał i światło – 27,00 rbs, utrzymanie chorych i ubogich – 36,00 rbs, pochowanie ciał – 180,00 rbs, „placc.Urząd. (sic!) niektórych w Władzach Rządowych” – 49,30 rbs, „koszta do dyspozycji Rządu Gubernialnego” – 8,96 rbs. Razem w projekcie do etatu na 1846 r., po stronie wydatków, dało to kwotę równą 473,85 rbs.

Zdarzało się, że na dozory bóżnicze nakładane były wydatki będące „poza etatem”. W 1846 r. kasa bóżnicza w Izbicy Kujawskiej musiała uiścić składkę w wysokości 69,45 rbs na elementarną szkołę katolicką, ale już cztery lata wcześniej rodziny żydowskie (w liczbie 132), zamieszkujące w obwodzie szkoły katolickiej w mieście, miały do zapłaty na utrzymanie szkoły kwotę w wysokości 72,82 ½ rbs⁴⁹.

W źródłach archiwalnych przechowywany jest dokument, będący „rezultatem kasy bóżniczej okręgu starozakonnego w mieście Izbicy za rok 1846 ułożony”⁵⁰. Przedstawiam go w ujęciu tabelarycznym.

⁴⁸ Zob. szerzej: K. Dorcz, *Żydzi w Izbicy Kujawskiej w świetle...*, s. 142-145; tenże, *Działalność Kacpra hr. Skarbka...*, s. 48. Por. AGAD, CWW, sygn. 1705, s. 164-172.

⁴⁹ W 1846 r. z kasy bóżniczej miast Babiak-Brdów wpłynąć miało na ten cel 26,20 rbs. Zob. APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.; M. Braszak, *Zarys dziejów szkolnictwa podstawowego w Izbicy Kujawskiej*, mps pracy magisterskiej napisanej w 2003 r. na Wydziale Humanistycznym – Instytucie Historii Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, pod kierunkiem dr. A. Mietza.

⁵⁰ APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.

Tabela 1. Przychód (dochody) kasy bóżniczej w Izbicy Kujawskiej w 1846 r.

Miało wpłynąć		Wyszczególnienie tytułów	W ciągu roku 1846		Pozostaje z końcem roku na zaległości
wedle etatu	wedle szczególnych upoważnień		wpłynęło w gotowiznie	umorzono	
-	609,40 rbs	1. Remanent z r. 1845	540,89 rbs	68,51 rbs	-
-	29,55 ½ rbs	2. Defekta	-	-	29,55 ½ rbs
-	28,58 ½ rbs	3. Zaległości	25,32 ½ rbs	-	3,26 rbs
		Dochód z r. 1846			
143,82 rbs	143,82 rbs	4. Z opłat i ofiar religijnych	75,88 rbs	-	67,94 rbs
-	-	5. Z dzierżaw	-	-	-
330,40 rbs	330,40 rbs	6. Z składek	303,65 ½ rbs	3,00 rbs	23,74 ½ rbs
474,22 rbs	1141,76 rbs	Suma ogólna dochodu	945,75 rbs	71,51 rbs	124,50 rbs

Źródło: APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.

Tabela 2. Rozchód (wydatki) kasy bóżniczej w Izbicy Kujawskiej w 1846 r.

Miało być wydane		Wyszczególnienie tytułów	W ciągu roku 1846		Pozostaje do wydania na rok następny
wedle etatu	wedle szczególnych upoważnień		wpłynęło w gotowiznie	oszczędzono	
-	-	1. Na Bonifikację	-	-	-
-	24,30 rbs	2. Na zaległe wypłaty	-	-	24,30 rbs
		Wydatki z r. 1846			
199,20 rbs	190,57 ½ rbs	3. Na pensję	190,57 ½ rbs	-	8,62 ½ rbs
196,16 rbs	197,90 rbs	4. Na podatki	194,90 rbs	-	1,26 rbs
30,30 rbs	-	5. Na potrzeby bóżnicze	29,70 rbs	-	0,60 rbs
-	-	6. Na budowlę	-	-	-
36,00 rbs	36,00 rbs	7. Na ubogich	36,00 rbs	-	-
3,60 rbs	3,60 rbs	8. Na mat. piśmienne	3,60 rbs	-	-
8,96 rbs	-	9. Z funduszu do dyspozycji wedle szczegółowych upoważnień Rządu Gubernialnego	-	-	-
474,22 rbs	479,07 ½ rbs	Suma Ogólna Wydana	454,77 ½ rbs	-	34,78 ½ rbs

Źródło: APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.

Składka religijna była podstawowym źródłem dochodu dozoru. W 1846 r. ten podatek opłacać miało 158 dorosłych członków, podzielonych na cztery klasy (w klasie pierwszej – 3, drugiej – 18, trzeciej – 23 i czwartej – 114)⁵¹. W rzeczywistości jednak niektórzy członkowie uchylali się od tej powinności – skutkiem czego były powstałe „defekta” i zaległości za poprzedni rok budżetowy. W zachowanym dzienniku burmistrza Izbicy Kujawskiej z 1848 r. znajdują się informacje o wszczętych urzędowych postępowaniach na rzecz ściągłości składki bóżniczej od członków izbickiej społeczności. Istniały problemy ze ściąganiem podatku w wysokości 12,72 rbs od Kajfasza Izbickiego, stałego mieszkańca miasta, o których pismem z 14 marca 1848 r. poinformował urząd skarbowy w Chodczu. K. Izbickiego odciążył burmistrz Izbicy Kujawskiej Jan Sławiński, wysyłając do Chodcza „atut ubóstwa” dłużnika⁵². Pismem z 17 kwietnia 1848 r. naczelnik powiatu zwrócił się do burmistrza J. Sławińskiego o „załatwienie ściągnięcia podatku od Majera Kowalskiego”⁵³. Ze strony urzędu powiatowego wszczęto śledztwa w sprawie żydowskich defraudantów, z poleceniami do ściągnięcia z nich kary defraudacyjnej – od Majera Bornsztajna, Josefa Kaliskiego, Majera Pinkusa, Hersza Arona Bornsztajna – po 4,89 rbs, Nechel Kleczewskiej – 9,13 rbs⁵⁴. Natomiast 18 lipca 1848 r. burmistrz przesłał do naczelnika powiatu „protokół od pobicia Dionizego Światłowskiego, egzekutora, przez Eliasza Izbickiego”⁵⁵. Powyższe przykłady utwierdzają tylko w przekonaniu, że ściąganie zaległości podatkowych należało nie tylko do zadań terminowo rozwleczonych, ale i niebezpiecznych.

Kolejny, zachowany do dzisiejszych czasów, etat (budżet) dla kasy bóżniczej Izbicy Kujawskiej pochodzi z lat 1847-1849. Po stronie przychodu (dochodu), jeśli chodzi o opłaty religijne, znalazły się w nim następujące pozycje: od rodału – 38,08 rbs, od jabłka rajskiego – 3,55 rbs, z obrzezania – 3,80 rbs, od ślubów – 2,60 rbs, z pokładnego – 4,15 rbs, z zakupu miejsca przed Torą – 5,12 rbs, z łaźni – 31,05 rbs, ze sprzedaży wosku po Sądym Dniu – 61 kop. Przychód z ofiar stanowiła pozycja: ze skarby w bóżnicy – 9,25 rbs. Przychód z dzierżaw kształtował się następująco: z ławek w bóżnicy – 14,52 rbs, „kanon z ławek w Buźnicy wedle wykazów” – 32,25 rbs. Ze składek: na dokompletowanie etatu – 330,40 rbs. Trzyletni etat po stronie wydatków (rozchodu) prezentował się następująco: w części przeznaczony na pensje – rabinowi przypisano 135 rbs, kasjerowi – 23,76 rbs, kanceliście przy naczelniku powiatu – 22,50 rbs, pomocnikowi naczelnika powiatu za rewizje rachunków – 2,70 rbs. Tak oto wyglądały wydatki na potrzeby bóżnicze: na światło do bóżnicy – 34,50 rbs, na dzienniki gubernialne, praw, oprawy ksiąg, sprzęty i utensylia – 3,30 rbs, na materiały piśmienne – 3,60 rbs. Rozchód na ubogich, ich wsparcie, równy był 43,50 rbs. Wydatki na podatki i opłaty publiczne, czynsze, prowizje i zwrot długów: na podymne i szarwark – 1,75 rbs, na składki: ogniową – 13,83 ½ rbs, transportową – 9 kop., kwaterunkową – 49 kop., latarniową – 3 ½ kop. Na czynsz z placów bóżniczych – 180,00 rbs. Na wydatki nadzwyczajne – do dyspozycji Rządu Gubernialnego – 10,36 rbs. Suma ogólna wydatków równa była 475,38 rbs (podobnie jak cały przychód). Trzyletni etat, obowiązujący od 1 stycznia 1847 r. do 31 grudnia 1849 r., został 22 lutego 1847 r. zatwierdzony przez Rząd Gubernialny Warszawski⁵⁶.

⁵¹ APTOW, NPW, sygn. 100, k.nlb.

⁵² APPOK, Akta gminy Izbica Kujawska (powiat kolski), sygn. 2, nr korespondencji 386.

⁵³ Tamże, nr korespondencji 573.

⁵⁴ Tamże, nr korespondencji 546, 556, 668, 706.

⁵⁵ Tamże, nr korespondencji 767.

⁵⁶ AGAD, CWW, sygn. 1705, s. 82-88.

Etat na lata 1850-1852 prezentował się następująco: po stronie przychodu z opłat religijnych uwzględniono pozycje i kwoty: od rodału – 38,08 rbs, od rajskiego jabłka – 3,60 rbs, z obrzezania – 3,84 rbs, od ślubów – 6,30 rbs, z pokładnego – 7,50 rbs, z zakupu miejsca przed Torą – 5,15 rbs, z łaźni – 31,05 rbs, ze sprzedaży wosku po Sądym Dniu – 61 kop. Przychód z ofiar, ze skarby w bóżnicy, równy był 9,25 rbs. Przychód z dzierżaw, z ławek w bóżnicy wynosił 14,60 rbs, „kanon z ławek w Buźnicy wedle wykazu” – 32,25 rbs. Dochód ze składek: na dokompletowanie etatu – 330,40 rbs. Etat po stronie wydatków (rozchodu): w części przeznaczony na pensje rabina – 135,00 rbs, kasjera – 24,13 rbs. Wydatki na potrzeby bóżnicze: na światło do bóżnicy – 34,50 rbs, na dzienniki gubernialne, praw, oprawy ksiązek, sprzęty i utensylia – 2,25 rbs, na materiały piśmienne „dla dozoru bóżniczego” – 3,60 rbs, na wycieranie kominów – 75 kop. Rozchód na ubogich, na pszenicę na mace, równy był 43,50 rbs. Wydatki na podatki i opłaty publiczne, czynsze, prowizje i zwrot długów: na podymne – 2,06 rbs, szarwark – 1,81½ rbs, na składki: ogniową – 9,38 rbs, transportową „rekrutów i włóczęgów” – 15½ kop., kwaterunkową – 4,24 rbs. Na czynsz z placów bóżniczych – 180,00 rbs. Na wydatki nadzwyczajne – do dyspozycji Rządu Gubernialnego – 41,22 rbs. Suma ogólna wydatków (równa przychodowi) wynosiła 482,63 rbs. Etat do kasy bóżniczej, obowiązujący od 1 stycznia 1850 r. do 31 grudnia 1852 r., został zatwierdzony 7 października 1850 r. przez Rząd Gubernialny Warszawski⁵⁷.

Następny budżet do izbickiej kasy bóżniczej przygotowany był na okres sześciu lat, i obowiązywał od 1 stycznia 1853 r. do 31 grudnia 1858 r. Po stronie przychodu w pozycji: z opłat religijnych, ustalono kwotę 38,13 rbs, jako dochód należny od rodału. Kwota 4,15 rbs obowiązywała od rajskiego jabłka. Kwota równa 4,60 rbs – tytułem obrzezania, 3,30 rbs pobrano od udzielenia ślubu, a 7,60 rbs z pokładnego. Z zakupu miejsca przed Torą wpłacano 5,40 rbs, a 32,05 rbs to opłata z korzystania z łaźni (mykwy). 64 kop. obowiązywały ze sprzedaży wosku po Sądym Dniu. Natomiast dochód ze skarby w bóżnicy wynosił 15,06 rbs. Kolejny wyeksponowany w etacie dochód pochodził z dzierżaw. Z ławek w bóżnicy ustalony był na kwotę 17,80 rbs. Widniała jeszcze tam pozycja: „kanon z ławek w bóżnicy”, która zatwierdzona była na kwotę 32,25 rbs. Dochód ze składek, na dokompletowanie etatu, wynosił 330,40 rbs. Jeśli chodzi o wydatki, to kwota w wysokości 135,00 rbs przeznaczona była na pensje – dla urzędującego rabina, a 24,57 rbs dla kasjera. Tak oto przedstawiał się rozchód na potrzeby bóżnicze: na światło do bóżnicy – 34,50 rbs, na dzienniki gubernialne, praw, oprawy ksiązek, sprzęty i utensylia – 2,25 rbs, na materiały piśmienne – 3,60 rbs i na wycieranie kominów – 75 kop. Na wsparcie ubogich rozdysponowano kwotę 43,50 rbs. Wydatki na podatki i opłaty publiczne, czynsze, prowizje i zwrot długów przedstawiały się następująco: na podymne – 2,06 rbs, szarwark – 1,81½ rbs, składka ogniowa wynosiła 11,98 rbs, transportowa – 14 kop., kwaterunkowa – 4,88 rbs. Czynsz z placów bóżniczych równy był 180,00 rbs. W pozycji wydatki nadzwyczajne uwzględniono kwotę w wysokości 46,33½ rbs do dyspozycji Rządu Gubernialnego. Kwota ogólna wydatków wynosiła 491,38 rbs i była tożsama z kwotą ogólną przychodu. Sześcioletni etat zatwierdzono 24 października 1853 r.⁵⁸

Ostatni z prezentowanych etatów dla kasy bóżniczej izbickiego okręgu bóżniczego pochodzi z okresu 1859-1864. Po stronie dochodów, w części z opłat religijnych,

⁵⁷ Tamże, s. 110-116.

⁵⁸ Tamże, s. 128-134.

znajdowały się w nim następujące pozycje i kwoty: od rodału – 45,75 rbs, od rajskiego jabłka – 3,18 rbs, z obrzezania – 4,00 rbs, od ślubów – 1,80 rbs, z pokładnego – 3,00 rbs, z zakupienia miejsca przed Torą – 9,00 rbs, z łaźni – 33,80 rbs i sprzedaży wosku po Sądny Dniu – 64 kop. Przychód z ofiar, ze skarbony w bóżnicy, równy był 10,25 rbs. Dochody z dzierżaw, z ławek w bóżnicy oraz „kanon z ławek w bóżnicy”, wynosiły kolejno: 22,65 rbs i 32,25 rbs. Dochód ze składek, na dokompletowanie etatu, równy był 330,40 rbs. Wydatki na pensje przebiegały następująco: 135,00 rbs – to wyasygnowana kwota dla rabina za posługę, a 24,83½ rbs – dla kasjera. 3,00 rbs przeznaczone były dla naczelnika Sekcji Oświecenia w Rządzie Gubernialnym, a 1,80 rbs dla kancelisty. Kancelista przy Naczelniku Powiatu miał w etacie zapewnioną kwotę 22,50 rbs. Wydatki na potrzeby bóżnicze prezentowały się w sposób następujący: na światło do bóżnicy – 34,50 rbs, na dzienniki gubernialne, praw, oprawy książek, sprzęty i utensylia – 2,25 rbs, materiały piśmienne – 3,60 rbs, na wycieranie kominów – 75 kop. Rozchód na ubogich, na ich wsparcie, równy był 43,50 rbs. Po stronie wydatków – na podatki i opłaty publiczne, czynsze, prowizje i zwrot długów – znalazły się pozycje: na podymne – 1,95 rbs, szarwark – 1,83 rbs, składki: ogniowa – 10,56 rbs, transportowa – 18 kop., kwaterunkowa – 2,44 rbs. Czynsz z placów bóżniczych – 180,00 rbs. Wydatek nadzwyczajny, do dyspozycji Rządu Gubernialnego, opiewał na kwotę 28,02 ½ rbs. Ogólna suma wydatków wynosiła 496,72 rbs – tyle samo, co kwota dochodu. Etat został zatwierdzony 18 marca 1859 r.⁵⁹

W omawianym okresie nie było w Izbicy Kujawskiej szpitala, w którym leczono Żydów, w związku z czym w budżecie kasy bóżniczej miejscowy dozór z rabinem i urzędnikiem miejskim uwzględniał po stronie rozchodu (wydatków) składkę na rzecz ubogich oraz biednych leczących się w „szpitalach starozakonnych”. Biedni Żydzi z Izbicy Kujawskiej leczyli się w szpitalach w Warszawie i Kaliszu, a około 1855 r. izbicki dozór partycypował w rozkładzie kosztów na utrzymanie chorych w szpitalu powiatowym we Włocławku (Szpitalu św. Antoniego), przy którym od 1849 r. funkcjonował oddział dla Żydów⁶⁰.

PODSUMOWANIE

Izbicki okręg bóżniczy, podobnie jak pozostałe tzw. parafie żydowskie w Królestwie Polskim, nie otrzymywał na bieżącą działalność finansów publicznych. Wchodzące w jego skład dwa dozory bóżnicze w Izbicy Kujawskiej i Babiaku, zależne od władz miejskich i powiatowych mających całkowity nadzór nad ich finansami, musiały tak zarządzać i gospodarować pieniędzmi zebranymi od wiernych, aby utrzymać w płynności finansowej nie miały okręg. Działalność dozorców bóżniczych w Babiaku w latach czterdziestych XIX w., którzy również sprawowali opiekę nad ludnością żydowską miasta Brdowa, pozostaje do dziś bardzo słabo rozpoznana. Miasta Babiak i Brdów nie posiadały budynków ani urządzeń religijnych, a organ samorządu żydowskiego stamtąd nie zatrudniał rabina. Dlatego główne utrzymanie okręgu bóżniczego leżało w gestii dozorców z Izbicy Kujawskiej. Niemałe – w stosunku do całego budżetu (etatu dla kasy bóżniczej miasta) – koszty związane z utrzymaniem administracji i obiektów ponosili wszyscy mieszkańcy, płacąc corocznie składkę gminną (bóżniczą), określoną specjal-

⁵⁹ Tamże, s. 145-151. Por. APTOW, NPW, sygn. 552, s. 899-901.

⁶⁰ Zob. szerzej: P. Nowicki, *Z dziejów opieki zdrowotnej i społecznej Żydów w Izbicy Kujawskiej...*, s. 238-243.

nym rozkładem. Składka w roku 1822 wynosiła około 30%, w 1846 – około 32%, a już w latach 1847-1849 – 69,50%, w 1850-1852 – 68,45%, 1853-1858 – 67,23% i 1859-1864 – 66,51% wszystkich dochodów budżetowych izbickiego dozoru. Natomiast największym corocznym wydatkiem w izbickim dozorze był czynsz za place bóżnicze należny właścicielom miasta (dziedzicom), który w okresie od 1847 r. do 1864 r. stanowił od 36% do około 38% ogółu wydatków budżetowych. Na kolejnym miejscu plasowała się pensja utrzymania urzędu rabina, która we wspomnianych latach wahała się od 27 do ponad 28% ogółu wydatków. Innym ważnym źródłem dochodów dozoru bóżniczego były opłaty od usług religijnych i z dzierżaw. Dozór ponosił wydatki na organizację życia religijnego (np. zakup etrogu), utrzymanie infrastruktury gminnej (np. zakup światła do bóżnicy) oraz opłacał różnego rodzaju podatki państwowe – np. składkę ogniową czy czynsz wieczysty. Do tych ostatnich należała też przymusowa prenumerata wydawnictw urzędowych.

Dziś toczą się naukowe spory, czy dozory bóżnicze były formą samorządu żydowskiego. Co prawda, stały się one „odgórnie zaordynowanymi agendami administracji państwowej”, ale jednak przede wszystkim organami administrującymi – często z dobrym skutkiem – najważniejsze potrzeby społeczności żydowskiej w okręgach bóżniczych (gminach żydowskich), występujące na płaszczyznach życia religijnego i społecznego. I pomimo tego, że zakres kontroli nad nimi wynikał z posiadania władzy nadanej z mandatu administracji rządowej, a całą ich działalność legitymizowała władza państwowa, to członkowie do ich składów wybierani byli tylko przez społeczność żydowską⁶¹.

DOZÓR BÓŻNICZY W IZBICY KUJAWSKIEJ W LATACH 1822-1866.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie (1822-1866), zabór rosyjski, Izbica Kujawska, Żydzi, dozór bóżniczy, rabini

W 1821 r. w Królestwie Polskim powołany został przez zaborców rosyjskich nowy organ samorządu gmin żydowskich, nazwany dozorem bóżniczym, który zastąpił dotychczasowy kahał. W początkach w skład dozoru wchodził rabin i trzech członków, a wybierany on był przez społeczność żydowską opłacającą składkę podatkową. Członkowie pełnili funkcje przez okres trzech lat. Dozór bóżniczy stanowił władzę wykonawczą wszystkich osób tworzących daną wspólnotę religijną określaną jako okręg bóżniczy. Do najważniejszych jego zadań należało układanie budżetu (tzw. etatu) na rok, a potem na trzy i sześć lat, obejmującego m.in. wydatki na utrzymanie synagogi, rabina, szkoły i ubogich (chorych), a także dochody m.in. z opłat, taks – od ślubów, pogrzebów, z łaźni (mykwy). Cała jego rachunkowość podlegała szczegółowej kontroli władz administracji ogólnej. Organ ten posiadał pełną zdolność prawną do nabywania i posiadania nieruchomości. Z będącego przedmiotem badań okresu, obejmującego lata 1822-1866, znane są wszystkie nazwiska rabinów Izbicy Kujawskiej oraz niektóre nazwiska urzędujących dozorców bóżniczych. Posiadamy też informację na temat kilku budżetów dla kasy bóżniczej izbickiego okręgu bóżniczego – zatwierdzonych przez władzę administracji ogólnej na okres jednego roku (1846 r.), trzech (1847-1849, 1850-1852) oraz sześciu lat (1853-1858, 1859-1864). W Izbicy Kujawskiej, mieście prywatnym (szlacheckim), dozór w projektach do etatów zobowiązany był po stronie wydatków umieścić opłatę czynszową na rzecz właścicieli miasta (dziedziców) za place, jakie otrzymał od nich w przywilejach, na których znajdował się majątek nieruchomy, będący w zarządzaniu i użytkowaniu (m.in. synagoga i cmentarz).

THE SYNAGOGUE EXECUTIVE COUNCIL IN IZBICA KUJAWSKA IN THE YEARS 1822-1866.

Keywords: Kingdom of Poland (1822–1866), Russian Partition, Izbica Kujawska, Jews, Synagogue Executive Council, Rabbis

In 1821, a new self-governing body of the Jewish communes was established in the Kingdom of Poland by the Russian partitioners. This body was called the synagogue executive council, which replaced

⁶¹ Zob. szerzej: A. Markowski, *Czy w Królestwie Polskim (1815-1915) istniał samorząd żydowski?*, s. 13-37.

the so-called kahal. Initially, the composition of the council included a rabbi and three members, who were chosen by paying a tax. The members served for a term of three years. The synagogue executive council was the administrative authority of all the people comprising a given religious group referred to as a synagogue district. Among its most important tasks was creating a budget for 1 year, and later for 3 and 6 years, including among others, expenditures for maintaining the synagogues and schools, providing a salary for the rabbis and for caring for the poor (sick) as well as income, among others, from fees, taxes on marriages, funerals and public baths (mikvehs). The entire accounting process was subject to detailed auditing by the general administrative authorities. This body possessed total legal authority to purchase and own real estate. Based on research covering the years 1822-1866, all the names of the rabbis in Izbica Kujawska as well as some of the names of the governing executive councils are known. Information is also available concerning several budgets for the synagogue coffers of the Izbica synagogue district – confirmed by the general administrative authorities for a period of one year (1846), three years (1847-1849, 1850-1852) and six years (1853-1858, 1859-1864). In Izbica Kujawska, a private (noble) town, the superintendent of projects was obliged to pay rent to the owners of the town (heirs) for the plots he received from them in privileges, on which there was real estate under management and use (among others, the synagogue and cemetery).

Bibliografia

Źródła:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z lat 1815-1868

Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku:

Naczelnik Powiatu Włocławskiego z lat 1808-1866
Akta Stanu Cywilnego Wyznania Mojżeszowego Okręg Izbica Kujawska
Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie:

Akta gminy Izbica Kujawska (powiat kolski)
Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bóżniczego Izbica Kujawska (pow. kolski)
Zbiory prywatne Krzysztofa Dorcza

Źródła drukowane:

Borzymińska Z. (1994), *Dzieje Żydów w Polsce. Wiek XIX. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa

Kallas M. (1981), *Opis Izbicy Kujawskiej z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria D

Nowicki P. (2009), *Materiały do dziejów cmentarza żydowskiego w Izbicy Kujawskiej (do 1942 r.)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 24

Opracowania:

Borzymińska Z. (2003), *Rabin*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa.

Dorcza K. (2007), *Żydzi w Izbicy Kujawskiej w świetle akt podworskich (1792-1870)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 22.

Dorcza K. (2020), *Działalność Kacpra hr. Skarbka (1763-1823) w dobrach izbickich, w świetle akt podworskich*, „Rocznik Muzealny”, t. XVIII.

Dziki T. (2004), *Żydzi w Nieszawie w pierwszej połowie XIX wieku*, „Ziemia Kujawska”, t. XVII

Eisenbach A. (1979), *Ludność żydowska*, [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, red. W. Kula i J. Leskiewiczowa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

- Gliński W. (2002), *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815-1820*, Warszawa.
- Gliński W. (2004), *Reforma samorządu gminy żydowskiej w początkach Królestwa Polskiego – ustanowienie dozorów bożniczych*, „*Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*”, t. 2
- Kawski T. (1999), *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII – XX w.)*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, nr 3-4
- Kawski T. (2008), *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, [w:] *Sześć narodów, pięć kultur, jedno miasto, wspólne losy... Materiały pokonferencyjne*, red. A. Cieśla, Aleksandrów Kujawski
- Kawski T., Opióła M. (2008), *Gmina żydowska w Izbicy Kujawskiej (powiat kolski)*, [w:] *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, oprac. T. Kawski, M. Opióła, Toruń
- Leszczyński A., Żebrowski R. (2003), *Gminy (kahaty) żydowskie w Polsce*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa
- Markowski A. (2017), *Czy w Królestwie Polskim (1815-1915) istniał samorząd żydowski?*, [w:] *Urzednicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa
- Nowicki P. (2008), *Osadnictwo żydowskie na obszarze Kujaw wschodnich od XV wieku do 1914 roku. Położenie prawne, liczebność i struktura społeczno-zawodowa*, „*Debiuty Naukowe WSHE*”, t. VII
- Nowicki P. (2010), *Z dziejów opieki zdrowotnej i społecznej Żydów w Izbicy Kujawskiej (XIX w. – 1939 r.)*, „*Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*”, t. XXII.
- Nowicki P. (2014), *Z dziejów Żydów w Brdowie i Babiaku w I poł. XIX w. (do 1866 r.)*, „*Rocznik Kolski*”, nr 7
- Nowicki P. (2017), *Żydzi w Brdowie w XIX wieku (do 1866 roku)*, „*Polonia Maior Orientalis.*”, t. IV
- Nowicki P. (2018), *Żydzi w Izbicy Kujawskiej/The Jews of Izbica Kujawska/Juden in Izbica Kujawska*, Długie
- Nowicki P. (2018), *Żydzi we wsiach powiatu włocławskiego do połowy XIX wieku*, „*Ziemia Kujawska*”, t. XXVI
- Walicki J. (2006), *Dozory Bóżnicze w teorii i działaniu: Polska Środkowa 1821-1866*, [w:] *Historia – społeczeństwo – gospodarka. Profesorowi Wiesławowi Pusiowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Pytlas i J. Kita, Łódź
- Wodziński M. (2010), *Żydzi w okresie zaborów*, [w:] *Atlas historii Żydów polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa
- Żebrowski R. (2003), *Dozór bóżniczy*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa
- Żebrowski R. (2003), *Rabinat*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa

Materiały niepublikowane:

- Braszak M. (2003), *Zarys dziejów szkolnictwa podstawowego w Izbicy Kujawskiej*, mps pracy magisterskiej napisanej na Wydziale Humanistycznym – Instytucie Historii Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, pod kierunkiem dr. A. Mietza